

ЦЕРКВА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РР.

Попов В. Ж.

ВСТУП

Церква відігравала у людських спільнотах роль одного з найважливіших соціальних інститутів, її організаційні структури формувалися одночасно зі складанням суспільства та держави. Залежно від рівня політичної культури, від ступеню громадської свободи, від стосунків між окремими групами еліт, церква або претендувала на рівноправне становище зі світською владою, або поводитися як вищий арбітр у відносинах влади та суспільства, або вбудовувалася у структуру політичної влади як її невід’ємна частина, виконуючи функції однієї з державних установ.

Саме такий статус мала православна церква у Російській імперії. Вона, як і будь-яка інша державна установа, існувала і розвивалась у взаємозв’язку з іншими суспільними і політичними структурами, і відчувала ті ж проблеми в умовах соціально-економічних потрясінь.

Період 1917–1920 рр. не став винятком. Багаторічна і руйнівна громадянська війна на території колишньої імперії обернулася для церкви справжньою катастрофою. Проте, церква намагалася зберегти свій вплив на масу вірних, прагнула реалізувати власне призначення в екстремальних умовах. Конкретні факти антицерковної політики більшовиків, відмова від Бога широких верств населення, неможливість священнослужителів залишатися неупередженими спостерігачами братовбивчої бійні чинили негативний вплив на діяльність церкви. Тому особливо важливим є розгляд питання про відносини церкви та держави в період, коли державна влада або слабшала до стану повного зникнення, або зловживала терористичними методами управління.

До 1917 року авторитет церкви серед широких народних мас, та у вищих шарах суспільства Російської імперії вже встиг значно впасти. Цьому сприяла синодальна система, при якій церква була повністю підпорядкована державі, і в значній мірі відірвана від суспільства. Всі сторони церковного життя, аж до висвячення духовенства і тематики проповідей, жорстко контролювалися державою. Церква не мала можливості висловлювати свою думку з гострих соціальних проблем.

Багато представників парафіяльного духовенства не відповідали високому званню пастиря. У парафіях значного поширення набули такі сумні явища, як невіра, відсутність благоговіння перед святинею, грошолобство, формальне ставлення до свого служіння, байдужість до потреб пастви.

Матеріальне становище духовенства було складним: поряд з багатьма міськими парафіями існувала маса бідних сільських храмів. Більшість кліриків жила дуже скромно, навіть бідно, і була змушена у першу чергу знаходити кошти на прожиток, а вже потім думати про релігійне виховання пастви. Заради шматка хліба духовенству часто доводилося принижуватися перед заможними прихожанами. Дані обставини приводили до того, що багато вихідців із священницького середовища прагнули порвати з духовним станом. У численних монастирях також не було належного благочестя. Люди часто йшли в них не через любов до Бога, а через життєві негаразди чи матеріальну невлаштованість.

Ці обставини не дозволили церкві виступити консолідуючою силою під час революційних потрясінь. Діюча армія в Першій світовій війні була укомплектована в основному селянами, які втомилися від лих воєнного часу, і стали легкою здобиччю для різного роду революціонерів, які скористалися важким становищем країни для дестабілізації обстановки з метою захоплення влади. Більшість солдатів відійшла від церкви.

Учасники української революції у 1917–1920 рр. зверталися до церкви за ідеологічною підтримкою у своїй боротьбі. Прихильники відновлення імперського проекту намагалися опертися на авторитет православних священників. Пересічні мешканці розраховували на допомогу релігії у моральному укріпленні в умовах суцільного розбрату та загальних потрясінь.

1. Ставлення влади до церкви у 1917–1920 рр.

Після Лютневої революції до влади в країні прийшов Тимчасовий уряд, який сприймався суспільством як перехідний етап від монархії до буржуазної республіки. Передбачалося, що він буде правити до скликання Установчих Зборів, всенародного законодавчого органу, який повинен був зібратися в кінці 1917 року і вирішити подальшу долю Росії.

Нова влада провела ряд заходів з секуляризації суспільства. 20 березня 1917 р. були скасовані національні та віросповідні обмеження. Тепер для заняття важливих державних посад і для комерційної діяльності не була потрібна належність до православної віри. 14 липня 1917 р. був прийнятий закон про свободу совісті.

Але у нових історичних умовах населення продовжувало звертатися до християнського віровчення, використовуючи його як орієнтир у незвичній соціально-політичній реальності. Незрозумілі широким верствам пересічних громадян політичні гасла численних громадських об'єднань перетворювалися у масовій свідомості на звичні релігійні постулати, причому на християнські моральні настанови посилалися майже всі учасники політичного процесу в провінціальних містах. Треба мати на увазі, що положення православної релігії перетворювалися у виконанні місцевих лідерів громадської думки на вкрай примітивні, максимально спрощені апелювання до звичних для неосвічених співвітчизників образів.

Влітку 1917 р. в містечку Костянтинівка Катеринославської губернії було створено «Добровільне товариство людинолюбства», для допомоги «сиротам, убогим, калікам, сліпим, старим і непридатним до життя». Голова виконкому місцевої Ради звернувся до громадян: «Де ж наша мета заповітна, та слова великого нашого вчителя Ісуса, який заповідав нам любити один одного? Кожен вільний запитає себе – де ми і куди йдемо?»¹.

При складанні списків виборців під час підготовки виборів до Установчих зборів, чорносотенці намагалися перешкодити цій кампанії, заявляючи, що «антихристи переписують, а потім будуть накладати печатку на руки. Хто ж іде проти Христа і його вчення?»².

25 жовтня 1917 р. відбувся державний переворот, в результаті якого владу в країні захопила партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним. Відповідно до марксистської ідеології, яку сповідувала ця партія, нова влада спробувала здійснити абсолютно утопічну авантюру: створити досконале безкласове суспільство.

Так як в основі марксизму лежить богоборчий атеїзм, який заперечує існування Бога, та стверджує можливість побудови «раю на землі» виключно людськими силами, то, природно, нова влада почала безкомпромісну боротьбу з релігією. Ця боротьба з самого початку носила принциповий характер, так як саме існування церкви у радянському суспільстві спростовувало ідеологію більшовиків. Вже 2 листопада була оприлюднена так звана «Декларація прав народів Росії», відповідно до якої церква відторгалася від усіх сфер громадянського та суспільного життя. Повністю скасовувалися всі релігійні привілеї та обмеження. 11 грудня 1917 р. декретом наркома освіти були націоналізовані всі релігійні навчальні заклади, а їх майно

¹ Резолюції, заяви. Донецький обласний державний архів. Ф. Р-2602. Оп. 1. Спр. 5, арк. 10.

² Там само, арк. 16 зв.

було конфісковане та переходило державі. Таким чином, система духовної освіти в Росії була знищена.

Проте, звичні релігійні свята, які стали традиційними, глибоко вкоренилися у масовій свідомості. Вчитель з Катеринослава Г. Молчанов у своїй замітці «Про розваги для учнів» доводив, що святкування Різдва Христового, що наближалось, сприятиме розвитку гімназистів: «Країна (а разом з нею і школа) огорнута таким туманом, в якому яскраві вогники у вигляді лекцій були б маяками та осередками, де учень міг би відпочити і отримати гарне враження». На репліки численних скептиків, які вважали, що не варто «витрачати здоров'я, надриватися, коли і так справ по горло; розваги ці лише заважають учням», автор стверджував, що розваги «навпаки, дають у результаті те, чого ніколи не досягнеш під час уроків»³.

Бажання святкувати Різдво було настільки великим, що люди, не зважаючи на політичний безлад та економічні негаразди, намагалися продовжити усталену традицію. Дехто ще й заробляв на людських потребах, порушуючи чинне законодавство. У зв'язку з цим бив на сполох кореспондент харківської «Нової громади», у своїй статті під красномовною назвою «Спасайте народне майно». За його інформацією, «величезний віковий сосновий гай» в районах Новоселівка й Основа «був дуже нищений мешканцями» до прийняття Центральною Радою III Універсалу, який погрожував судом за знищення народного майна. Місцеві мешканці, довідавшись про таке рішення, майже зовсім припинили порубку, але фактично тільки на півтора місяці. Наближення Різдва стимулювало активізацію незаконної порубки хвойних дерев. Автор з великим сумом констатував, що «бір знов рубають, і не тільки чоловіки та жінки, але й діти». Причому порушники рубали тільки верхівки ялинок, нівечили цілі сосни, і продавали їх на базарі і вулицях міста по три та п'ять карбованців за ялинку. «Дужче усього рубають біженці: возять на гринджолах, волочать і носять на плечах, а 21 грудня я бачив, що на величезних санях ломовик віз тільки що спиляні сосни, і став біля каплиці, що на Холодній Горі». Платоспроможний попит на різдвяні ялинки був настільки великим, що сосни везли з ранку до вечора»⁴.

Іншою загальною традицією залишився Великдень. Гетьман Скоропадський згадував, як пишно він та його приближені відсвяткували це свято у 1918 році. Гетьман «наказав відкрити церкву, яка знаходилася при Гетьманському Будинку, та призначити причт». В період знаходження при владі Центральної Ради ця церква була

³ Народне життя. Катеринославська земська газета. № 201. П'ятниця, 17 листопада 1917 р.

⁴ Нова громада (Харків). 23 грудня-5 січня 1917 р.

закрита. Гетьман розповів, що «на розговинні була маса народу», так що він почував себе не дуже зручно, «не звикнувши до цієї обстановки». Тим не менш, на великодню заутреню були запрошені «усі найближчі діячі у новому уряді»⁵.

17–18 грудня 1917 р. більшовицькою владою були прийняті декрети зі шлюбного законодавства. Відповідно до них, юридичну силу отримували лише цивільний шлюб. Реєстрація народжень, шлюбів, розлучень та смертей здійснювалася тепер тільки державними органами. При цьому процедура укладення шлюбів і розлучень максимально спрощувалася. Це призвело до загального падіння моральності, і в значній мірі зумовило появу значної кількості безпритульних дітей.

Після прийняття цих доленосних рішень шлюби почали укладатися на місцях випадковими людьми, наділеними на той момент владою. Наприклад, майбутня сімейна пара, яка вирішила укласти шлюб у Костянтинівці у грудні 1917 р., звернулася до військового комісара Військово-революційного штабу Костянтинівського району, та у присутності двох свідків підписала «Акт взаємної шлюбної угоди». Текст акту нагадував церковну формулу, в ньому наречені обіцяли «...жити разом у повній згоді та послушності один до одного до закінчення свого земного життя». Свої підписи залишили також свідки, та скріпив печаткою військовий комісар⁶.

Іноді доходило й до кумедних ситуацій. «Вільний Південь» інформував своїх читачів про листа, який надійшов до редакції від одного з громадян. Сутність листа полягала в тому, що громадянин звинуватив свою дружину у «поганій поведінці», при чому підкріплював свою оцінку підтвердженнями «з боку громадян Х. та У». Виходячи з того, що декрет про свободу розлучень до міста ще не дійшов, автор листа оголошував всім громадянам, що ця жінка йому більше не дружина, і він вважає себе розлученим «даною заявою»⁷.

Згодом всі відповідні декрети – про цивільний шлюб, про реєстрацію новонароджених, про реєстрацію померлих – були оприлюднені в провінційних газетах⁸.

Внаслідок всіх цих революційних рішень у суспільстві почали поширюватися зневіра, безнадійність, розчарування. І церква вже була не в змозі допомогти людям у подоланні душевних розладів, бо люди

⁵ Скоропадський П.П. *Спогади: кінець 1917 – грудень 1918*. К.: Наш формат, 2017. С. 44.

⁶ Резолюції, заяви. *Донецький обласний державний архів*. Ф. Р-2602. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 83, 83 зв.

⁷ Вільний Південь. 17 січня 1918 р. № 41.

⁸ Голос праці (Нікополь). 2 березня 1918 р. № 3.

самі вже цього не прагнули. Серед значної кількості пересічних обивателів ставлення до церкви ставало так само зневажливим, як до всіх інших дореволюційних соціальних інститутів. Український громадський діяч Євген Чикаленко, який перебував восени 1917 р. у сільській місцевості Півдня України, згадував, як у церкві «один підпийлий фронтовик», коли піп згадав про «православних християн», вигукнув, що тепер «хрест'ян» немає, тепер усі «граждане». Коли піп спробував вгамувати його хрестом, той вигукнув: «Што ти виставляєш своїм хрестом, у мене, видиш, теж є Сгор'євський хрест на грудях, а я плюю на нього!». В іншій сільській церкві ще один колишній солдат, який укладав шлюб, не хотів, щоб на нього надівали вінець: «Таку корону цар надівав». Але священник «збив його, кажучи: «Чого ж ти в штаних прийшов, адже ж і цар штани надівав». Чикаленко підсумував свої враження від перебування в провінції, записавши слова одного старого селянина: «Бачив я на своєму віку холеру, від якої люди, як мухи, мерли, бачив сарану, після якої настав голод, але свободи такої ще не бачив і не чув»⁹.

Тим часом необхідність повернення до релігійних норм та їх збереження усвідомлювалася найбільш освіченими людьми тієї доби. На початку березня 1918 р. академік В.І. Вернадський записав у щоденнику свої міркування щодо ролі та місця церкви в умовах глибокої соціально-політичної кризи. На зборах активістів міського самоврядування Полтави він порушив питання про значення церковної організації «для захисту церкви та для піднесення національного духу». На думку академіка, «тут криється можливість позакласового спілкування на підставі найглибших людських переживань. Замість духу соціальної помсти, ворожнечі, прагнення до грабежу, насильства, наживи, які практично випливали і випливають з соціалістичних, зокрема більшовицьких, навіювань масі – піднімається почуття спільності, думка про загальнолюдські основи життя, духовну єдність і любов. Водночас основа – вікова, загальнонаціональна. Релігійне піднесення є одним із найбільших елементів очищення».

Опоненти посилалися на «незвичку інтелігента до релігійного, соборного життя», на небезпеку піднесення чорносотенства та пожвавлення антисемітських настроїв. Проте було вирішено «увійти у зносини зі священниками, та взяти участь в організації товариств захисту церкви навколо церков». Найближчим завданням була організація Хресної ходи. Серед аргументів, які В.І. Вернадський висував на підтримку своєї ідеї, були всі необхідні елементи

⁹ Чикаленко Є.Х. Щоденник, 1919–1920. Київ – Нью-Йорк : Видавництво імені Олени Теліги, 2005. С. 31.

реальності, що сприяли формуванню масового релігійного настрою серед обивателів. До них академік відніс «війну, революцію, нескінченну масу страждань, розчарувань, почуття близькості смерті, руйнування всього стійкого»¹⁰.

Ще за кілька днів Вернадський спілкувався з В.Г. Короленком. Його співрозмовник зазначив, що «у церкві, зокрема православній, він бачить багато темного і думає, що цей рух може призвести до нелюдства, повернення старого». Сам же академік вважав християнство загалом і православ'я зокрема «меншим ворогом культури, ніж соціалізм, що замінює релігію, у тій формі, в якій він охоплює маси»¹¹.

Незважаючи на законодавчу заборону церковних шлюбів, пересічні обивателі зберігали традицію церковного вінчання, навіть на територіях, які перебували під більшовицькою владою. У лютому 1919 р. мешканка Нікополя, професійна сваха С.С. Малахова поскаржилася не куди-небудь, а до місцевого революційного комітету, що ще з серпня 1918 р. займалася пошуками нареченого для однієї дівчини. Від її родичів було «обіцяно придане на 20 тисяч карбованців, з яких свасі належало 10%». Сваха організувала зустріч молодят у своєму будинку, незабаром відбулися заручини, а потім і вінчання у міській церкві. Посередник з боку нареченого після весілля отримав зумовлений гонорар, а Малахова не отримала нічого¹².

До речі, Малахова у своїй діяльності не була самотньою. Навіть глибокою осінню 1919 року, у Києві, що знаходився між білими та червоними, «інтелігентна дама» пропонувала «посередництво в устрої шлюбів»¹³.

Навіть офіційні урочисті ритуали нового режиму зберігали відбиток «проклятого минулого», нагадуючи звичні релігійні свята. 1 травня 1919 р., під час святкування Дня міжнародної солідарності трудящих, на думку репортера, «спів «Інтернаціоналу» озивався «церковщиною»¹⁴. Мабуть, комуністичний гімн виконував який-небудь церковний хор, ще не повністю налаштований на нові реалії.

23 січня 1918 р. був опублікований декрет «Про свободу совісті». Відповідно до цього документу, церква втрачала свій привілейований статус. Скасовувалися переваги або привілеї на підставі віросповідання. Школа відокремлювалася від церкви, викладання релігійних

¹⁰ Вернадський В. І. *Щоденники (1917-1921)*. К.: НАНУ, 2011. Том 9. С. 54.

¹¹ Там само. С. 55.

¹² Протоколи, засідання, оголошення та ухвали. 25.01–31.03.1919 р. *Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО)*. Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 14, 14 зв.

¹³ Оголошення. Голос сім'ї (Київ). 24 листопада 1919 р. № 2.

¹⁴ Донецька комуна. 4 травня 1919 р. № 40 (53).

віровчень в державних, громадських та приватних навчальних закладах, де викладалися загальноосвітні предмети, було заборонено. Всі релігійні громади дорівнювалися в очах держави до приватних товариств та спілок, та підпорядковувалися відповідному законодавству.

В основному, ці норми відповідали конституційним засадам світських держав новітнього часу. Принципова новизна полягала в останніх параграфах декрету, згідно з якими будь-які церкви та релігійні громади не мали права володіти власністю, прав юридичної особи вони також не мали. Все майно церков та релігійних товариств оголошувалося народним надбанням. Будинки й предмети, призначені спеціально для релігійних цілей, віддавалися владою у безкоштовне користування відповідних релігійних громад.

10 липня 1918 року була затверджена перша радянська конституція, яка позбавила духовенство виборчих прав. Багатьох прав позбавлялися й діти духовенства, зокрема, їм заборонявся вступ до вищих навчальних закладів. Викладачі віровчення при поверненні Радянської влади не отримували плату за відпрацьований час¹⁵.

Радянський уряд вирішив створити спеціальну установу, яка безпосередньо займалася б вирішенням пов'язаних з церквою питань або, точніше кажучи, здійснювала б керівництво у боротьбі з нею. 19 квітня 1918 р. була створена спеціальна «ліквідаційна» комісія при народному комісаріаті юстиції для проведення у життя декрету від 23 січня. З назви цієї установи видно, що більшовики розраховували на швидке відмирання релігії у новому суспільстві.

Антицерковна політика Радянської влади знайшла підтримку серед широких верств суспільства. Вже у 1917 році, ще до приходу до влади більшовиків, країною прокотилася хвиля вбивств священнослужителів, грабежів храмів, святотатств, причому здійснювали це не свідомі атеїсти, а хулігани, схвалювані більшістю населення. Буквально з перших днів Радянської влади почалося активне закриття монастирів і парафіяльних храмів. У 1918-1920 рр. в адміністративному порядку було закрито 673 монастиря з 1025 дореволюційних обителів.

25 січня 1918 р. групою революційних солдатів в Києві був вбитий митрополит Київський Володимир, перший архієрей, який прийняв мученицьку кончину під час Радянської влади. Обставини його вбивства показали, що і серед частини церковної громади не було належного морального рівня і мужності перед гонителями. Ченці Києво-Печерської Лаври, де проживав святий, не зробили жодної

¹⁵ Бюлетень розпоряджень та постанов Донецького губернського виконкому (додаток до газети «Вісті»). – 25 червня 1920 р.

спроби захистити свого архієпископа, хоча їх було набагато більше, ніж солдатів, які вторглися до Лаври. Побоюючись нової влади, братія навіть не хотіла влаштувати своєму архієпископу урочисте поховання в Лаврі, збираючись таємно надати його тіло землі в одному з віддалених монастирів. Лише після того, як більшовики видали указ, в якому намагалися зняти з себе відповідальність за злочин, митрополит був похований з належною честю.

Внаслідок утопічної економічної політики нової влади, і в результаті жадливих злодіянь революціонерів, в 1918 році почався збройний опір більшовикам. Всюди спалахували повстання й формувалися антибільшовицькі збройні загони. Вже влітку влада більшовиків висіла на волосині. З півдня комуністам загрожувала Біла армія генерала Денікіна, на заході Україна була у руках Центральної Ради, на сході повстав чехословацький корпус. У районах, що залишалися під контролем більшовиків, спалахували селянські бунти, викликані грабежами селян новою владою. До антирадянських виступів приєдналися і широкі маси робітників, які переконалися в тому, що нова влада лише декларує себе як робітничо-селянську, а насправді веде антинародну політику.

На VII з'їзді РКП (б) в березні 1919 р. комуністи зробили ставку на повне і швидке відмирання церкви, що й знайшло своє відображення в прийнятій програмі партії. Вважалося, що «цілеспрямованою системою виховання», а також «революційним впливом», під яким малися на увазі також репресії, церква скоро буде знищена. У радянській атеїстичній літературі цей період боротьби з церквою отримав назву «бурі і натиску».

Не зважаючи на рішуче налаштування на «остаточне вирішення» церковного питання, більшовики зверталися до церковних установ в тих питаннях, в яких релігійні організації накопичили чималий досвід. Зокрема, навесні 1918 р. радянська влада в Харкові відчувала значні труднощі в організації соціального забезпечення, і часто зверталася за допомогою до церкви. Харківське відділення громадського піклування направило комісару у справах управління наступне клопотання: «5 березня 1918 р. о четвертій годині дня до міської богадільні надіслана сліпа стара років 60-ти. Так як місць немає, прошу Вашого розпорядження помістити її до жіночого монастиря»¹⁶.

Через кілька днів, 11 березня 1918 р., комісар у справах управління знову звернувся до церковників, але на цей раз до Покровського чоловічого монастиря, з проханням «прийняти товариша Матвеева

¹⁶ Про організацію бойових дружин для охорони населення. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ)*. Ф. 1822. Оп. 1. Спр. 3. 1917–1918 рр. Арк. 32.

на утримання до братії, надати келію, монастирський стіл та все необхідне»¹⁷. Судячи по тому, що нужденна людина в офіційному документі звалася «товаришем», мова йшла про близького радянській владі індивіда. Втім, гостра потреба у притулку та годуванні примусила погодитися і на «келію», і на чернечу їжу, і на опіку від «братії».

Церковна верхівка уважно стежила за подіями війни, і намагалася відповідно реагувати на них. 3 липня 1919 року патріарх РПЦ Тихон звернувся з посланням до православних. Описавши випробування, що обрушилися на церкву, патріарх закликав народ до милосердя по відношенню до поваленого супротивника. Справа полягала в тому, що влітку 1919 року армія Денікіна підходила до Москви, і, здавалося, скоро влада більшовиків впаде, тому-то патріарх і закликав білогвардійців, більшість з яких були люди релігійні, не допускати можливих ексцесів.

Нове послання патріарха вийшло 25 вересня 1919 року, і звернене воно було до всіх архіпастирів. В той момент наступ білих вже закінчився, і, по суті справи, стало ясно, що червоні зуміли утримати владу. Патріарх закликав підкорятися велінням Радянської влади, «оскільки вони не суперечать вірі та благочестю». Святитель нагадав кліру і пастві багатьма забуту істину, що головним завданням церкви є не політична боротьба, а врятування душ. Але радянська влада не оцінила жест патріарха. 26 березня 1920 р. новим роз'ясненням духовні особи залучалися до загальної трудової повинності, також заборонялося богослужіння при його збігу у часі з суспільно-корисними роботами. З 1 квітня 1920 р. служителі культу втратили право користуватися повними громадянськими правами як особи, що живуть на нетрудові доходи.

Всі релігійні та церковні громади були оголошені приватними, і турботи про забезпечення їх членів покладалися на вірних, згідно з декретом про відокремлення церкви від держави від 22 січня 1919 р.

Уряд позбавив права на пенсію від держави службовців духовного відомства. З іншого боку було оголошено, що пенсійні капітали духовного відомства не можуть бути націоналізовані¹⁸. Ті священнослужителі, хто оформив пенсію до декрету, мали на неї право, так як закон був позбавлений зворотної сили. Лунали, правда, окремі

¹⁷ Про організацію бойових дружин для охорони населення. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ)*. Ф. 1822. Оп. 1. Спр. 3. 1917–1918 рр. Арк. 20.

¹⁸ Документи про позбавлення осіб духовного звання права на одержання пенсії з казни. *ЦДАВОВУ*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 6.

пропозиції «позбавити духовенство не тільки пенсій від держави, а й пенсійних капіталів, застосувавши це як каральну міру»¹⁹.

У 1920 р. вийшла чергова інструкція «Про церковні та релігійні товариства». Вони позбавлялися прав юридичної особи, окремим членам товариства дозволялося влаштовувати тільки складчини. «Благодійні, просвітницькі та інші товариства, які витрачають кошти на релігійні цілі, підлягають закриттю»²⁰.

Найбільш яскраво авторитарний характер більшовицького режиму в освітній сфері виявився у питанні реалізації декрету про відділення церкви від держави, а школи – від церкви. Сувора пролетарська диктатура відмовилася від підтримки вчителів закону Божого – як правової, так і матеріальної. При більшовиках вони рішуче усувалися від роботи. У залізничному училищі Одеси на початку 1918 р. назрів конфлікт між педагогами та батьками учнів, які скаржилися попечителю навчального округу: «В училищі як був старий режим, так і залишився. Учнів примушують вчити закон Божий, змушують писати письмові відповіді без чернеток»²¹.

Скасування більшовиками такої навчальної дисципліни, як «Закон Божий» проводилося настільки стрімко, що освітні установи не встигали підготуватися до заповнення вільного навчального часу заняттями з інших предметів. Відділи освіти пропонували замінювати звільнені від закону Божого години в школах «зборами, виставами, екскурсіями, музичними і вокальними заняттями»²². У 1919 р., повернувшись до України, більшовики знову скасували викладання закону Божого, але у більш м'якій формі, оскільки краще розуміли небезпеку непередуманих заборон, ніж рік тому. Рішення про його вивчення (або про відмову від нього) надавалося «вільній волі учнів та їх батьків», навіть дозволялося, у разі відсутності приміщення, використовувати шкільні приміщення у позаурочний час²³.

Бахмутська газета «Червоний вал» у 1919 р. ділилася зі своїми читачами наступною інформацією: «Шкільне життя у нашому місті йде цілком нормально. Вихованці наших шкіл не дуже хвилюються світовими подіями. Дивує, наскільки наша школа відстала від життя.

¹⁹ Документи про позбавлення осіб духовного звання права на одержання пенсії з казни. ЦДАВОВУ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 13 зв.

²⁰ Бюлетень розпоряджень та постанов Донецького губернського виконкому (додаток до газети «Вісті»). – 25 червня 1920 р.

²¹ Листування з попечителем Одеського учбового округу. ЦДАВОВУ. Ф. 4342. Оп. 1. Спр. 57. – Арк. 9, 9 зв.

²² Червоний вал (Бахмут). – 10 березня 1919 р.

²³ Накази повітового ВРК. Державний архів Луганської області (ДАЛО). Ф. Р-1173. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 12.

Наша школа не створювала корисних громадян, вона створювала відомий клас кар'єристів. Розкриттям дверей для народу шкільне питання ще не вирішується: і саму школу потрібно реформувати. Потрібно звільнити її від усього середньовічного баласту, як-то: закон божий, класичні мови і інші непотрібні предмети. Треба наблизити школу до життя, потрібно зробити її вільною установою»²⁴.

«Середньовічний баласт», тим не менш, зберігався у дрібних питаннях шкільного життя. У березні 1919 р., за ініціативою культурно-освітньої комісії профспілки «Гірничопраця», на Павловському руднику була відкрита школа. За два тижні після її відкриття та ж сама комісія ухвалила два додаткові рішення щодо організації місцевої шкільної справи. По-перше, в ухвалі планувалося утворити тимчасову шкільну раду, по-друге, вирішено виправити у школі стілець та ікону»²⁵.

Показово, що для ремонту одного стільця було потрібно рішення профспілкової культурно-освітньої комісії. Можна уявити ступінь матеріальних труднощів, з якими на той час зіткнулися навчальні заклади. Крім того, рішення щодо ікони красномовно свідчило, що момент поголового захоплення державних та громадських установ атеїстичним вихованням ще не настав.

У вересні 1920 р. місцеві Ради скасували домашні завдання школярам, і оголосили додатковий вільний день за рахунок уроків закону Божого, «призначений для екскурсій, зборів та ін.». У Бахмуті таким днем був обраний четвер. Тією ж постановою «особам духовного сану» заборонялося обіймати будь-які посади у навчальних закладах²⁶.

Проте, навесні 1920 р. більшовики вели себе по відношенню до церкви досить обережно, бо в цей час ще не вважали свою владу достатньо міцною, і побоювалися провокувати серед населення опозиційні настрої надмірно жорсткою політикою. Зокрема, в квітні і травні 1920 р. було задоволено клопотання Харківської Єпархіальної ради «про освітлення церков з 7 по 13 квітня, і про ходу в ніч з 9 на 10 квітня»²⁷. Парафіяльна рада Олександро-Невської церкви отримала дозвіл на хресну ходу з перенесенням святого чудодійного Очеретянського образу Божої матері з Покровського монастиря до Олександро-Невської церкви²⁸. Нарешті, Єпархіальна рада отримала дозвіл на

²⁴ Червоний вал (Бахмут). – 10 березня 1919 р.

²⁵ Протоколи, засідання, оголошення та ухвали. ДАЛО. Ф. Р-2399. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 47, 47зв.

²⁶ Постанова Бахмутського виконкому по відділу народної освіти ДОДА. Ф. Р-1527. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 50.

²⁷ Листування з відділами губерньського ревкому. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-202. Оп. 2. Спр. 3с. арк. 155.

²⁸ Там само. Арк. 220.

хресну ходу з Покровського до Курязького монастирю, з «покладанням цілком відповідальності за порядок» на організаторів заходу²⁹.

Отже, становище православної церкви в Україні протягом 1917–1920 рр. постійно погіршувалося. Необмежена революційна свобода, проголошена більшовицьким урядом, оберталася злочинністю та свавіллям. Іноді більшовицька влада намагалася обмежити анархію, але все одно не відмовлялася від антицерковного та антирелігійного спрямування своєї політики. Боротьба з крайнощами анархічної поведінки пояснювалася бажанням надати беззаконню законний вигляд.

2. Позиція церкви у громадському протистоянні 1917–1920 рр.

Церква намагалася у межах, дозволених релігійним віровченням, і навіть інколи порушуючи їх, надихати паству на боротьбу з більшовизмом, надавати антирадянським силам моральну підтримку. Вона протягом всіх воєнних років була опорою вірних, повертала силу людям, що впали духом. Національні українські сили, зі свого боку, постійно зверталися до церковних ієрархів за допомогою та пастирським словом.

Командувач армії УНР М.В. Омелянович-Павленко згадував про події листопада 1917 р. у Катеринославі: «Озираючи війська, я пішов до Собору, щоб особисто запросити Владика у середину військового каре, й тим перед усім військом продемонструвати почесну роль церкви в Нашій Українській Державі. Не буду зупинятися на подробицях опису служби Божої, що правилася українською, при чому співав великий хор Петровського»³⁰.

Генерал зазначав, що присутність в українському війську священників і щире виконання ними релігійних треб дуже імпонували селянським масам; «можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо єдналося в загальній журбі про долю Рідного Краю». Під час похорону вбитих або померлих від тифу козаків у траурній церемонії, якою керував місцевий священник, звичайно брало участь все село: «Всі жінки загалом клопоталися, щоб прибрати гарно покійника, покладаючи його в домовину. Святочно, з великим піднесенням руху відбувався такий похорон, і тут над новою труною знов було єднання. На крові та сльозах зміцнилася козацька й селянська думка – прокльони і заклики до помсти змішувалися з салютаційними сальвами та співом гімну «Ще не вмерла Україна».

²⁹ Листування з відділами губернського ревкому. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-202. Оп. 2. Спр. 3с. Арк. 211.

³⁰ Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма (1917–1920). К.: Темпора, 2007. 608 с.

М.В. Омелянович-Павленко поділився також спогадами періоду Зимового походу 1919-1920 рр.: «Українська мова, що все лунала у війську, єднала його з суспільством. По церквах священники в казаннях своїх несли живе слово і розбуджували любов до Рідної Країни, закликаючи до боротьби за неї; на майданах, базарах, в корчмах, на подвір'ях і по хатах – старшина, козаки, урядовці, кожний по своїй силі й розумінню, провадили інформаційно-агітаційну діяльність». Командувач армії УНР вважав Зимовий похід «політичною демонстрацією», на яку він фактично перетворився, і тим самим підготував весняні події 1920 р. «Національні й республіканські демократичні кличі Армії притягали симпатії широких мас населення до себе».

Перебування українського війська на Херсонщині сприяло піднесенню національного духу. Підтримка місцевої церкви, енергійна діяльність просвіт, українізація освітньої справи, шкіл та гімназій, відкриття національних театрів і значна кількість добровольців із Херсонщини до війська «свідчили про розуміння й зацікавлення маси національною справою». Населення «добре ставилося до нашого козацтва, харчувало нас, охоче продавало коней. У розмовах нас називали «своїми». Отже, одним з вагомих чинників національного відродження була патріотична позиція православної церкви³¹.

Високо оцінював роль священників уніатської церкви у військовій діяльності сотник Української Галицької армії Осип Станімір. Він звернув увагу на те, що духовенство «жило з народом та між народом», і тому при створенні армії до її лав увійшло «понад сто польових духовників». Вони «ділили вояцьку долю й недолю армії», опікувалися хворими на тиф стрільцями і старшинами, допомагали їм і фізично, як санітари, і духовно, як пастирі. Близько сорока священників під час військових випробувань померли. «Не диво, що армія не видала своїх польових духовників більшовикам, хоч був такий приказ, але скрила їх у фронтових формаціях, як санітарів, писарів і т. д., та в той спосіб зберегла їх»³².

Нажаль, далеко не всі православні священники підтримували українську справу, багато хто з них ставився до неї вороже. Таким чином, прихильникам незалежної України доводилося протистояти не лише озброєним ворогам, а й ідеологічним супротивникам. Газета «Рух», що виходила в Харкові, у квітні 1918 р. так оцінювала позицію «отців церкви»: «У нас на селі українізація йде дуже дрібними кроками.

³¹ Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма (1917–1920). К.: Темпора, 2007. 608 с.

³² Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. Торонто, 1966.

На перешкоді стоять наші «отці духовні». Вони вживають усіх заходів, щоб поставити селян вороже до «Просвіти»³³.

Навіть митрополит Антоній не підтримував національні устремління українців. На це вказала газета «Рідне слово». Коли до митрополита звернулися місцеві мешканці, він зробив вигляд, що не розуміє їх «базарної мови». Газета з сарказмом погодилася, що «базарної мови архієпископ дійсно не знає, бо на базар не ходить: курки, гуски і всяку їжу – то все приносить «братія». Тим не менш, люди з «базарною мовою» швидко наблизилися архієпископу, і він був змушений «удатися під протекцію «Южного Края» [харківська газета імперського спрямування]³⁴.

Православна церква, принаймні, ззовні щиро підтримала гетьмана П.П. Скоропадського. Напередодні свого приходу до влади у квітні 1918 р. майбутній гетьман зустрівся в Києві з архієпископом Никодимом, який обіймав посаду митрополита після вбивства преосвященного Володимира, «довго з ним розмовляв, присвятив його у сутність перевороту; він мене благословив». Згодом гетьман зустрічався з Никодимом «досить часто», і шкодував, що «за його чернечих, можливо, достоїнств, у нас в Україні на чолі церкви був цей архіпастир. Можливо, якби був інший, здатніший розібратися в тій важкій драмі, яка у нас відбувалася в церковному житті, ми уникнули б багатьох помилок»³⁵.

29 квітня 1918 р. на Софійській площі відбувся урочистий молебень, присвячений проголошенню гетьманату. «Це були хвилини, про які забути не можна. Скільки світлих, чистих надій, скільки бажання працювати! Преосвященний Никодим виголосив промовисту промову. Дзвони святої Софії гули на повну силу. Я ззовні був спокійний, але в душі переживав багато».

У своїх мемуарах, згадуючи голову уряду Української Держави Лизогуба, гетьман відмітив, що він «був українцем, любив Україну і повністю віддався створенню України». Скоропадський був здивований, коли Лизогуб на засіданні ради міністрів висловився за автокефальну українську церкву. «До речі, було ще дивніше, що всі міністри, включаючи і єврея Гутника, висловилися з цього питання так само».

Гетьман охарактеризував також міністра сповідань Зиньківського, який свого часу закінчив богословський факультет, був професором, і мріяв «провести корабель українського церковного питання через Сциллу та Харибду»³⁶.

³³ Попи і українізація на селі. Рух (Харків). 21 квітня 1917 р.

³⁴ Рідне слово. (Харків). 29 квітня 1917 р.

³⁵ Скоропадський П.П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. К.: Наш формат, 2017. 456 с.

³⁶ Скоропадський П.П. Вказ. тв.

Відомий громадський діяч Євген Чикаленко, на відміну від гетьмана, ще більш критично ставився до керівництва православної церкви в Україні. У своєму щоденнику, у запису від 11 липня 1918 р. він розповів про панахиду по гетьману Івану Мазепі і всіх полеглих у липні 1709 року під Полтавою, яка відбулася напередодні у Софійському соборі за ініціативою військового клубу «Батьківщина». Гетьман обіцяв бути на панахиді, якщо правити її буде «перша духовна особа», тобто митрополит Антоній. Антоній, якого Чикаленко атестував як «відомого російського чорносотенця», відповів, що «він охоче помолиться б за Мазепу, який так багато зробив для православної церкви, але на ньому ще досі лежить анафема, накладена Синодом, яку може зняти тільки всеросійський патріарх, якого треба попросити по телеграфу». Оскільки служив панахиду не Антоній, а «якийсь архієрей», то гетьман не приїхав. Тим не менш, на панахиду зійшлася маса народу, яка «не потовпилася вся на цвинтарі собору, а ще було багато і на площі».

Після завершення служби натовп з прапорами вийшов на площу, і, з піснею «Ще не вмерла Україна», рушив Софійською вулицею, щоб потім піти по Хрещатику. Але «взвод німецької піхоти перепинив дорогу і завернув натовп знов на площу, і тоді вся маса народу сунула до пам'ятника Богдана», потім пішла до Михайлівського собору³⁷.

Є. Чикаленко ще різкіше висловився з приводу церковних ієрархів, коли характеризував новий склад гетьманського уряду на початку жовтня 1918 р.: «Лотоцький в міністерстві культу нічого не зробить, бо він людина несмілива, нерішуча і побоїться гостро повестись з кацапами-архієреями; на цей портфель треба людини з іншою вдачею»³⁸.

Настрої духовенства вплинули і на місцеве самоврядування, представники якого зневажливо ставилися до українських національних потреб. На початку травня 1918 р. всім активістам українських спілок та об'єднань Харкова для шанування Т.Г. Шевченка довелося зібратися в невеличкій читальній залі, де було «важке повітря», та раз у раз «гримали двері», у той час як якась «Піклувальна рада солдаток» отримала дозвіл та змогу орендувати «Великий Драматичний театр». Більше того, шанувальники Кобзаря були змушені сплачувати по дванадцять карбованців за білет до читальної зали – настільки великою виявилася вартість оренди. «Соромно і боляче» – такими словами завершив свою кореспонденцію журналіст «Руху»³⁹.

³⁷ Чикаленко Є.Х. Щоденник, 1919–1920. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. С. 122.

³⁸ Там само. С. 168.

³⁹ Рух (Харків) 3 травня 1918 р.

Централізаторська політика більшовицького уряду демонструвалася навіть в дрібних рішеннях центральної влади у Петрограді, які заважали, серед іншого, відправленню церковних обрядів. Харківська громадськість з обуренням висловлювалася на сторінках «Руху» з приводу рішення Ради «народних комісарів» про переведення в масштабах всієї країни стрілки годинника на одну годину назад в ніч на 28 грудня 1918 р. Оцінюючи такий наказ, автор повідомлення погодився з тим, що «для Росії в цілому найбільш корисним з точки погляду використання людської енергії, економії різних освітлювальних матеріалів, і зокрема палива для електричних станцій є здвигка на одну годину вперед у зиму та на дві години вперед у літо». Але для України це рішення вважалось недоцільним. «Автори нового декрету, очевидно, думали про один Петроград, забувши про його географічне місце в Росії»⁴⁰.

Дуже непростим у складних умовах тогочасної реальності було ставлення до православної церкви з боку повсталих українських селян. Відомий лідер повстанського руху Н.І. Махно у своїх спогадах часто звертався до питання про відносини повстанців з місцевими священиками. У цих відносинах відбулося негативне ставлення махновської армії до влади гетьмана П.П. Скоропадського, якого Махно вважав «німецьким найманцем». У одному з сіл священик діяв «заодно з кулаками і провокаторами на користь гетьманщини і проти бідноти», особисто доповідав каральним загонам на селян, і був повішений «сагими селянами і повстанцями». В іншому селі священик порушував таємницю сповіді: «Дурні жінки перед священиком танули і розповідали йому, що їхні чоловіки говорять проти гетьмана і німецько-австрійського командування. Священики в районах повстанства повернулися до своїх церковних справ, але старі-селяни не залишали їх у спокої: «А що ж це ви, отець такий-то, перестали пояснювати народу свої думки про гетьмана, та німців та австрійців, які врятували Україну від «кацапсько-жидівського бруду», що називається революцією?». Святі отці виправдовувалися: «Канонічні справи не дозволяють їм стежити за мирськими політичними і громадськими справами»⁴¹.

Багато хто з священників підтримував учасників «білого руху». Керівників військових частин церковні діячі запрошували, як правило, до своїх будинків, привітали їх, частували вишуканими стравами. Далеко не завжди церква закликала вірних до милосердя. Напередодні приходу білогвардійців до Києва, в одному з будинків по Садовій вулиці, в саду були розстріляні, і тут же закопані останні жертви більшовицького терору. Після відходу червоних, був організований

⁴⁰ Лист до редакції. Рух (Харків). 30 грудня – 12 січня 1918 р.

⁴¹ Махно Н.І. *Сповідь анархіста*. К.: Книга Роду, 2008. С. 306.

церковний хід, який рушив до садиби з хоругвами і іконами. Свідки цієї події звернули увагу на те, що на обличчях прочан було видно більше злоби та ненависті, ніж радості й подяки.

Звичайні сучасники потроху втрачали надію на повернення до християнських чеснот. Коли у Харкові, в листопаді 1918 р., у Миколаївській церкві пройшла панахида по першим жертвам першого року війни, у спостерігача з'явилася лише сумна думка про те, що ці нечувані жертви нічого не спокутували, нічого не виправдали, нічого не дали і не дадуть, окрім сліз, горя, жаху, ганьби і нового озлоблення. Церковні служителі в очах переконаних більшовиків були ворогами нарівні з білогвардійцями і буржуазією. Інструктор Харківського виконкому Герасим Шовкун писав про вступ білогвардійців до Харкова: «Найбільш урочистий і величний молебень був здійснений 30 червня на площі Рози Люксембург за участю священників від усіх церков Харкова, від яких винесені були також хоругви. Звідси з хресним ходом пішли по Сумській вулиці до будівлі, яку займала НК, а звідти – на Чайковську, де знаходився концтабір, і в обох згаданих місцях були відслужені панахиди за розстріляними контрреволюціонерами, бандитами та іншою «братією», які були вже викопані з місць свого спочинку. Вся чорна сотня піднеслася духом, і знову морочить і без того темну голову обивательського люду молебнями і святою вірою»⁴².

Більшовицький підпільник М. Андрущенко інформував про свою поїздку до білого тилу: «7 жовтня [1919 р.] я приїхав до Харкова. Кличка скрізь – панове: панове військові, панове козаки, панове солдати тощо. Буржуазія, священство і інтелігенція відчують себе господарями становища – чистенько одягнені, забувши, мабуть, що не так давно з віником або лопатою ходили і чистили вулиці, напевно, і не думають, що скоро знову доведеться взятися за цю роботу»⁴³. З його спостережень за громадськими настроями випливало, що «всі чекають приходу Радянської влади. Не бажать її лише попи – чорносотенці, великі кулаки та спекулянти. Цим і Денікін хороший. При ньому можна всім спекулювати»⁴⁴. У повітових православних церквах також постійно служили молебні, і влаштовувалися святкування, в тому числі «з нагоди взяття Петрограда»⁴⁵.

Зустрічалися серед церковників низової ланки й такі, що приєднувалися до червоногвардійців, брали до рук зброю, разом

⁴² Громадянська війна в Україні. Том другий. Під ред. проф. С.М. Королівського. К.: Наукова думка, 1967. С. 230.

⁴³ Там само. С. 503.

⁴⁴ Там само. С. 505.

⁴⁵ Там само. С. 578.

з новими однодумцями грабували власні церкви. Були навіть випадки участі священників у боях. В ході війни наростала взаємна ненависть, поширився терор, у тому числі і проти діячів церкви. Особливо багато жертв було в місцях, де йшли бойові дії. В одному з містечок червоні розстріляли архієрея і декількох священників лише за те, що вони нібито зустрічали білих дзвоном. Розстрілювали церковнослужителів часто навіть без суду, для залякування населення. В одній Харківській єпархії за шість місяців з грудня 1918 по червень 1919 року загинуло 70 священників.

Втім, білогвардійці також не довіряли багатьом провінційним священникам. Так, в 1919 р. жандармів Бахмутського повіту цікавило, «чи оголошував о. Володимир (священик Калтигін) з церковної кафедри про визнання генералом Денікіним адмірала Колчака Верховним правителем Росії», або висловлював іншу думку⁴⁶.

Церква, не зважаючи на військові умови, продовжувала зберігати традиції прийому страждених, допомоги нужденним, порятунку тих, кому загрожувала небезпека. Підпільника Андрущенко врятував від розправи саме священник: «Я хотів перейти фронт, але мене патрулі денікінські затримали. Священик, у якого я стояв на квартирі, сказав, що він мене добре знає, і мене зараз же відпустили. Тоді цей священник дав мені свій старий підрясник і вільну шапку, і я був там, поки наші вдруге не взяли місто»⁴⁷. Священники зверталися до більшовицької Надзвичайної комісії та до білогвардійської контррозвідки з приводу арештів відомих їм осіб, втім, без особливих успіхів. При монастирських подвір'ях протягом всієї війни були відкриті будинки для прийому подорожуючих.

У листопаді 1920 року громадянська війна в цілому була завершена евакуацією розбитої армії Врангеля. Українські національно-визвольні змагання припинилися після радянсько-польської війни. Здобувши перемогу, комуністи влаштували криваву бійню, безжално винищивши більшість колишніх ворогів, що потрапили до них у руки, їх прихильників, а також безліч безневинних людей, запідозрених у нелояльності до радянської влади.

Ставлення до церкви залишилося вкрай негативним. Вцілілих служителів православ'я та їх прихильників серед пересічних громадян попереду очікували важкі часи.

⁴⁶ Листування з Бахмутським кримінально-розшуковим відділенням. ДОДА. Ф. 2559. Оп. 1. 1919 р. Спр. 1. Арк. 2.

⁴⁷ Громадянська війна в Україні. Том другий. Під ред. проф. С.М. Королівського. К.: Наукова думка, 1967. С. 507.

ВИСНОВОК

Переслідування церкви у більшовицькій пресі почалося вже в 1918 році. Клір та мирян звинувачували у підтримці експлуататорських класів, у багатівіковому обмані і оббиранні темного і неосвіченого народу, у всіляких моральних гріхах. З розпалом громадянської війни церкву почали звинувачувати в активній підтримці контрреволюції.

Під час громадянської війни ідеологічна боротьба більшовиків проти церкви в цілому була для них невдалою. Примітивна і блюзнірська антирелігійна пропаганда нікого з серйозно налаштованих людей від церкви не відвернула. Влада намагалася, незважаючи на громадянську війну, проводити ідеологічну кампанію проти церкви. Це і численні антицерковні публікації в центральній пресі, і кампанія з розкриття мошів, і різні звинувачення церкви в «шарлатанстві» тощо. Більшовики мали на увазі чудеса: нетлінні моші, ікони, що виділяють миро, зцілення. Все ж в цілому в період громадянської війни комуністи ще не змогли розгорнути по-справжньому опрацьовану і централізовану систему антирелігійної пропаганди. Ці дії відштовхували від церкви лише забобонних та маловірних людей, справжні християни дивилися на цю кампанію як на блюзнірство.

Марксистська ідеологія, яка мала замінити релігію, надати готові й обов'язкові відповіді на всі без винятку питання, як побутові, так і світоглядні, вже зумовлювала поведінку політичних вождів, але ще недостатньо поширилася серед широкого загалу. Вона залишалася для обивателів чужою і малозрозумілою, тому багато пересічних сучасників соціальної катастрофи продовжували тяжіти до звичних релігійних образів, і у своїй повсякденній поведінці широко користувалися традиційними моральними орієнтирами, що міцно утвердилися у масовій свідомості.

Церква втратила фінансові можливості утримувати центральний апарат, єпархіальні апарати управління, духовні навчальні заклади. Поважні священнослужителі за штатом, викладачі духовних навчальних закладів, чиновники церковного управління позбулися засобів до існування, так як жодної фінансової допомоги їм від нової влади не передбачалося. Безліч служителів церкви опинилися в повній убогості. Відбувся масовий відхід населення від церкви, але пішли лише формальні християни. Влада провела масові репресії проти священнослужителів і рядових вірних. Тисячі представників духовенства були вбиті, багато хто потрапив у тюрми й табори. Однак і пряме знищення не змогло «відлучити від Христа» маси православного народу. В цілому для церкви було характерне явище, яке відбувалося в умовах соціальної катастрофи в будь-яких соціальних інститутах, а саме, її персоніфікація. Дія єдиних

норм зменшилася, або зовсім припинилася, і дотримання своїх обов'язків і канонів віри залежало лише від особистих якостей і внутрішніх переконань кожного церковного діяча.

Серед численного кліру були як прихильники «єдиної та неподільної» Росії, які підтримували білогвардійців, так і українські патріоти, які стали на бік національних політичних сил і брали участь у збройній боротьбі. Окремі представники низового священства перейшли до більшовиків, те ж саме пізніше вимушено зробила частина церковних ієрархів.

Слуги церкви, які щиро відстоювали віру, намагалися зайняти місце «над сутичкою», вони були готові виконувати звичну для духовних отців посередницьку місію, «молитися за тих і за інших». Але напруження боротьби було настільки високим, і цілі її учасників виглядали настільки взаємовиключними, що в посередництві не був зацікавлений ніхто. Тим не менш, до встановлення свого повного панування в країні більшовицька влада була змушена миритися з острівцями православної віри, що ще збереглися. Рішучі кампанії щодо викорінення церковного «мракобісся» були ще попереду.

АНОТАЦІЯ

Події національно-демократичної революції 1917–1920 рр. в Україні відбувалися на тлі боротьби за владу на уламках Російської імперії між численними політичними силами. В умовах, що склалися, перед православною церквою в Україні постало питання про вибір свого місця в цій боротьбі. Серед учасників протистояння були представлені як прихильники церкви, так і її вороги. Ставлення до церковної обрядовості як до традиційної повсякденної практики створило ситуацію, в якій поруч з атеїстичними гаслами, які проголошувалися більшовицькою владою, серед широких кіл пересічного населення зберігалися релігійні звички. Православні священники, у свою чергу, не лишалися осторонь бурхливих реалій доби. Вони намагалися знайти своє місце в суспільстві, що руйнувалося. У всіх сторін, які брали участь у боротьбі за владу, серед священства були свої прибічники. Частина служителів церкви намагалася виконувати звичну місію примирення, пошуку компромісу тощо. Аде запеклість тривалого конфлікту завадила їм це зробити.

Література

1. Бюлетень розпоряджень та постанов Донецького губернського виконкому (додаток до газети «Вісті»). – 25 червня 1920 р.
2. Вернадський В. І. Щоденники (1917–1921). К.: НАНУ, 2011. 326 с.
3. Вільний Південь. – 17 січня 1918 р. № 41.
4. Голос праці (Нікополь). – 2 березня 1918 р. № 3.
5. Громадянська війна в Україні. Том II. Під ред. проф. С.М. Королівського. К.: Наукова думка, 1967. 916 с.
6. Документи про позбавлення осіб духовного звання права на одержання пенсії з казни. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). Ф. 348. Оп. 1. Спр. 37. 1919 р. 18 арк.
7. Донецька комуна. 4 травня 1919 р. № 40 (53).
8. Листування з Бахмутським кримінально-розшуковим відділенням. Донецький обласний державний архів (ДОДА). Ф. 2559. Оп. 1. 1919 р. Спр. 1. 26 арк.
9. Листування з відділами губернського ревкому. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-202. Оп. 2. Спр. 3 с. 1919–1920 р. 324 арк.
10. Лист до редакції (30 грудня-12 січня 1918 р.). Рух: Харків.
11. Листування з попечителем Одеського учбового округу. ЦДАВОВУ. Ф. 4342. Оп. 1. Спр. 57. 1918 р. 21 арк.
12. Махно Н.І. Сповідь анархіста. К.: Книга Роду, 2008. 624 с.
13. Накази повітового ВРК. Державний архів Луганської області (ДАЛО). Ф. Р-1173. Оп. 1. Спр. 3. 1919 – 1920. 51 арк.
14. Народне життя. Катеринославська земська газета. П'ятниця, 17 листопада 1917 р. № 201.
15. Нова громада (Харків). 23 грудня-5 січня 1917 р.
16. Оголошення. Голос сім'ї (Київ). 24 листопада 1919 р. № 2.
17. Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма (1917–1920). К.: Темпора, 2007. 608 с.
18. Попи і українізація на селі. (21 квітня 1917). Рух: Харків.
19. Постанова Бахмутського виконкому по відділу народної освіти. Донецький обласний державний архів (ДОДА). Ф. Р-1527. Оп. 1. Спр. 2. 12 вересня 1920 р.
20. Про організацію бойових дружин для охорони населення. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). Ф. 1822. Оп. 1. Спр. 3. 1917–1918 рр. 114 арк.

21. Листування про поліпшення побуту трудящих, про врегулювання трудових конфліктів. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 9.5.02. –23.02.1919 р. 144 арк.
22. Протоколи, засідання, оголошення та ухвали. Державний архів Луганської області (ДАЛО). Ф. Р-2399. Оп. 1. Спр. 1.25.01 – 31.03.1919 р. 64 арк.
23. Резолюції, заяви. ДОДА. Ф. Р-2602. Оп. 1. Спр. 5. 1917–1918 р. 96 арк.
24. Рідне слово (Харків). 29 квітня 1917 р.
25. Рух (Харків). 3 травня 1918 р.
26. Скоропадський, П.П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. К.: Наш формат, 2017. 456 с.
27. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. Торонто, 1966. 192 с.
28. Червоний вал (Бахмут). – 10 березня 1919 р.
29. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920. Київ – Нью-Йорк: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. 640 с.

Information about the author:

Popov Vyacheslav Zhanovich,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Professor at the Department of Sociology

Kyiv National Economic University named after Vadim Getman

54/1, Beresteyskiy Avenue, Kyiv, 03057, Ukraine